

Wieś w perspektywie zmiany społecznej

Wstęp

Równoczesne procesy zmian wewnętrznych (**transformacja**) i zewnętrznych (**integracja i globalizacja**) wklajają Polskę w ryzyko znalezienia się w zaścianku globalnej wioski¹. Według Josepha E. Stiglitz'a w procesie **globalizacji** kryje się hipokryzja, że obejmie ona wszystkie kraje na równych prawach. W efekcie jest to promowanie bogatych przez bogatych, a biedniejsi są jedynie instrumentem dla bogacenia się bogatszych². Określenie Mc Luhana "globalna wioska" to metafora odnosząca się do stosunków społecznych panujących wśród mieszkańców tradycyjnej wsi, w której "wszyscy wszystko o wszystkich wiedzą". Chociaż globalizacja odnosi się raczej do terenów zurbanizowanych, to metafora ta oznacza przeniesienie sposobu komunikacji z tradycyjnej wsi na obszary globalizowanych państw³. W procesach globalizacyjnych i **integracyjnych** gospodarek na szczeblu ponadkontynentalnym i kontynentalnym ztraca się wymiar państwa jako instytucji nadrzędnej⁴ i w tym kontekście wzrasta znaczenie mezo - mikroskali w postaci regionalizmu i lokalizmu. Z lokalizmem zwykle w przeszłości wiązano inercję, zacofanie i tradycjonalizm. Jednakże w obliczu dokonujących się zmian cywilizacyjnych, to w społecznościach lokalnych tkwią siły innowacyjności, modernizacji, a model społeczeństwa obywatelskiego ma umożliwiać partycypację obywateli i ich zrzeszeń w rozwiązywaniu bieżących problemów społecznych⁵. Czyta się w literaturze, że proces **transformacji ustrojowej** jest trudniejszy do zaakceptowania przez mieszkańców wsi niż miasta, są oni bowiem mniej odporni na stresy i bardziej skłonni do apatii i podejmowania nieobliczalnych działań⁶. Ale nie należy od-

¹ G.W. Kołodko, *Globalizacja a perspektywy rozwoju krajów prosocjalistycznych*, Dom Organizatora, Toruń 2001, s. 15, 19.

² J. Stiglitz, *Globalizacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, s. 12.

³ E. Wnuk - Lipiński, *Świat międzyepoki. Globalizacja, Demokracja, Państwo narodowe*, Znak, Kraków 2004, s. 18 - 19.

⁴ M. Raclaw - Markowska, *Państwo i lokalna polityka społeczna*, [w:] *Społeczności lokalne wobec problemu bezrobocia młodzieży*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2003, s. 15.

⁵ P. Błędowski, *Lokalna polityka społeczna wobec ludzi starych*, SGH, Warszawa 2002, s. 29, 31.

⁶ J. Stępień, *Wieś w dobie transformacji ustrojowej*, [w:] *Z warsztatu badawczego Katedry Nauk Społecznych*, Akademia Rolnicza, Poznań 1999, s. 20.

nosić trudności przystosowania się do nowych standardów życia jednakowo w stosunku do całej populacji wiejskiej, ponieważ młode pokolenie mieszkańców wsi szuka nowych sposobów zdobywania środków do życia, rozwijając swoją aktywność poza rolnictwem.

W kontekście tych procesów zewnętrznych zachodzących we współczesnym świecie, umiejscowione zostają w niniejszym artykule hipotezy o zmianach zachodzących na polskiej wsi. Główne pytanie badawcze zawiera problem upodobniania się stosunków w lokalnej wiejskiej społeczności do życia miejskiego. Hipotezy wynikające z tego pytania zostały postawione na podstawie obserwacji i badań prowadzonych w rejonie mieleckim, a od 1999 roku w powiecie mieleckim w województwie rzeszowskim, obecnie podkarpackim. Region ten terytorialnie należy do ściany wschodniej, charakteryzującej się najniższymi oficjalnymi wskaźnikami rozwoju gospodarczego, rozdrobnionym, nieefektywnym rolnictwem.

Przeprowadzona pod koniec lat osiemdziesiątych typologia gmin pod kątem problemów rozwoju gospodarczego ujawniła największe bariery na terenie województwa podkarpackiego i świętokrzyskiego. Przejawiały się one w monofunkcyjnej wsi chłopskiej z rozdrobnionym rolnictwem i tradycji łączenia pracy w rolnictwie z pracą poza nim⁷. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych najniższy w kraju był tu udział produkcji towarowej wysokotowarowych gospodarstw rolnych w produkcji towarowej ogółu gospodarstw rolnych. Wynosił on 43,8% przy średniej krajowej 73,5%. Do najniższych w Polsce należał też odsetek gospodarstw rolnych prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą. Wskaźnik ten osiągnął 6,2% przy średniej krajowej 8,1%⁸. Są to oficjalnie odnotowywane w statystyce dane, które nie ujawniają prawdziwego oblicza sytuacji w rolnictwie, szczególnie ten drugi wskaźnik jest wyraźnie zaniżony ze względu na znaczący drugi obieg gospodarczy.

Również pod względem przeciętnych dochodów i wydatków na osobę w gospodarstwach domowych i świadczeń rolniczych emerytalno-rentowych, region ten znajduje się poniżej przeciętnej w kraju⁹. Z zaprezentowanych danych badany region Polski południowo-wschodniej jest szczególnie upośledzony, ale nie przekłada się ten stan oficjalnych, niskich dochodów na ogólne warunki

⁷ A. Rosner, *Spółeczno-ekonomiczne uwarunkowania przemian strukturalnych w rolnictwie* [w:] *Wież i rolnictwo na przełomie wieków*, red. I. Bukraba - Rylska, A. Rosner, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2001, s. 60 - 61.

⁸ T. Hunek, *Rolnictwo w procesie formowania się nowego ładu społeczno - gospodarczego Polski*. [w:] *Wież i rolnictwo na przełomie wieków*, red. I. Bukraba - Rylska, A. Rosner, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2001, s. 43 - 44.

⁹ L. Frąckiewicz, *Spółeczno - demograficzne problemy ludności wiejskiej w minionym dziesięcioleciu*, [w:] *Węzłowe kwestie społeczne wsi polskiej u progu XXI wieku*, red. K. Gorlach, M. Pyrc, UJ, Kraków 2000, s. 164 - 167.

życia w tym regionie, ze względu na szeroki zakres szarej strefy przynoszącej wyraźne dochody zarówno oferującym miejsca pracy, produkty oraz usługi, czyli po stronie podaży jak i korzystającym z nich po stronie popytu.

Analizowane tezy badawcze nie sposób jest odnosić jednoznacznie w stosunku do całej populacji wiejskiej, która jest zróżnicowana pod wieloma względami. Najbardziej widoczne są różnice mentalnościowe wynikające z różnicy wieku ludności wiejskiej. Sposób rozumienia procesów społecznych, wyznawania wartości, zachowania się w nowych warunkach gospodarczych u starszego pokolenia wiejskiego podtrzymuje różnice pomiędzy funkcjonowaniem życia społecznego na wsi i w mieście. Bardziej aktywna w stosunku do zachodzących nowych procesów społeczno-gospodarczych jest młodsza generacja wiejskiej społeczności i to ona upowszechnia zmianę oblicza współczesnej wsi. Druga istotna sfera zróżnicowania wsi dotyczy warunków bytowych i sposobu gospodarowania oraz zdobywania środków do życia. Zmiany w tej sferze życia wiejskiego prowadzą do zmniejszania lub zaniku różnic pomiędzy wsią i miastem. Aby rozpoznać te zagadnienia konieczne są kompleksowe badania socjologiczne społeczności wiejskiej.

Monografia dotycząca wiejskiej społeczności lokalnej musi zawierać oprócz materiałów faktograficznych, opisu stosunków gospodarczych i społecznych, czyli opisu statycznego, inwentaryzacyjnego, także odtworzenie wzajemnych zależności ludzi i ich stosunków z dalszym otoczeniem. Taka monografia problemowa ukazująca wszechstronny obraz zbiorowości przez pryzmat wybranego problemu ma na celu wyjaśnić i zrozumieć badane zjawiska w kontekście procesów zachodzących w całej społeczności lokalnej i wzajemnych powiązań między różnymi sferami życia. Aby cel ten osiągnąć należy zastosować metodologię typową dla postępowania badawczego w antropologii, czyli oprócz materiału empirycznego w postaci źródeł zastanych i analiz ilościowych posługiwać się analizami jakościowymi i prowadzić obserwację uczestniczącą¹⁰.

Zmiana wybranych wartości wyznawanych przez mieszkańców wsi

"Tradycyjne wartości kształtują relacje człowieka z zagrodą, przyrodą i Bogiem, a system wartości koniunkturalnych dyktują relacje ze społeczeństwem i z rynkiem"¹¹. Barbara Fedyszak-Radziejowska przytacza następujące

¹⁰ I. Przybyłowska, P. Zygmuntowski, *Badania monograficzne w środowisku wiejskim - historia i teraźniejszość*, [w:] *Zbiorowości terytorialne i więzi społeczne*, red. P. Starosta, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1995, s. 240 - 249.

¹¹ L. Kocik, *Na pograniczu tradycyjnych i koniunkturalnych wartości gospodarstwa chłopskiego*, [w:] *Węzłowe kwestie społeczne wsi polskiej u progu XXI wieku*, red. K. Górlach, M. Pyrć, UJ, Kraków 2000, s. 71.

cechy, którymi opisywana była mentalność chłopów: tradycja, trwanie, ciągłość kulturowa, zachowawczość, tradycjonalizm, konserwatyzm, własność ziemi jako poczucie bezpieczeństwa rodziny. Również w tym tonie charakteryzował chłopski świat wartości Józef Styk. Fundamentem kulturowym mieszkańców wsi była wspólnota losu chłopów oparta na pracowitości i posłuszeństwie, niechęci i nieufności do zewnętrznych nowości, braku skłonności do ryzyka i innowacyjności¹².

Przemiany w sferze świadomości społecznej są bardziej inercyjne aniżeli postęp cywilizacyjny, jednak zgodnie z wyświechtanym hasłem "byt kształtuje świadomość", polepszające się w ślad za postępem cywilizacyjnym warunki egzystencji drażą zmiany w sposobie myślenia i pojmowania świata. Lucjan Kocik twierdzi, że w pogoni za nowoczesnością na przełomie wieków XX i XXI kwestią społeczną wsi jest proces zanikania tradycyjnych wartości i związanych z tym form życia wiejskiego opartego na współdziałaniu z przyrodą i rodzinnej identyfikacji z gospodarstwem rolnym. Opisuje on przemiany w świecie wartości tradycyjnego chłopów, który przeistacza się w rolnika, producenta rolnego. Tradycyjny, wręcz mistyczny związek całej rodziny z ziemią, mającą ponadczasową wartość został zastąpiony profesjonalnym związkiem producenta ze środkiem produkcji o wartości rynkowej. Postawy produkcyjne oparte na symbiozie ze środowiskiem naturalnym i scenariuszu obyczajowym, zorientowane na przetrwanie rodziny i zachowanie wartości kulturowych, zostają wyparte przez produkcję wyspecjalizowanych dóbr rynkowych, opartą na technologii i kalkulacji w kategoriach podaży i popytu, której celem jest dążenie do opłacalności ekonomicznej. Miara sukcesu pracy na roli była pełna podmiotowość "żywiciela" rodziny szczycącego się obfitymi zbiorami, wtopionego w społeczno-kulturową całość wsi. Kryterium sukcesu indywidualnego producenta surowców rolnych, jest zasobność konta bankowego¹³.

Według Władysława Jachera na wsi funkcjonują wzory kulturowe wyniesione z tradycyjnej kultury chłopskiej, do nich dołączyły się w latach urbanizacji i industrializacji wzory nacechowane kulturą miejską. Okres transformacji od lat 15 lat wnosi do systemu wartości ludności wiejskiej wzory kulturowe restrukturyzacji wyrażające się w postawach innowacyjnych, w przedsiębiorczości i aktywności ludności wiejskiej, którzy starają się zmniejszyć dystans między wsią, a miastem poprzez traktowanie gospodarstwa wiejskiego jako przedsiębiorstwa produkującego żywność, wprowadzanie postępu technicznego, nowoczesnych form organizacji pracy, przywiązywanie wagi do wykształce-

¹² B. Fedyszak - Radziejowska, *Rolnicy i mieszkańcy wsi wobec zmiany: Dylematy rolniczej i nierolniczej autoindywidualizacji społeczności wiejskich*, [w:] *Węzłowe kwestie społeczne wsi polskiej u progu XXI wieku*, red. K. Gorlach, M. Pyrc, UJ, Kraków 2000, s. 51.

¹³ L. Kocik, *Na pograniczu tradycyjnych i koniunkturalnych wartości...*, op. cit., s. 72 - 73, 81.

nia¹⁴. Jeszcze w 1995 roku publikowane były stwierdzenia, że w systemie wartości chłopów wykształcenie posiadało niską rangę. Dzieci przejmowały część obowiązków dorosłego życia przy pracach domowych, polowych, opieki nad młodszym rodzeństwem. Był to proces socjalizacji "wychowania przez pracę". Trudno się jednoznacznie zgodzić z opiniami, że praca w gospodarstwie przeszkadzała w nauce. Dzieci wiejskie doświadczające trudnego życia, miały motywacje do zmiany tych warunków w przyszłości i potrafiły godzić naukę z pracą nakładaną na nich w domu. Postęp cywilizacyjny docierający dziś na wieś zmienił codzienność wiejskich dzieci. Po pierwsze mechanizacja rolnictwa zastępuje ręce w pracach polowych, a zwolnienie dzięki temu kobiet z prac polowych daje im więcej czasu na prowadzenie domu, co zmniejsza zapotrzebowanie na pomoc dzieci w tych czynnościach. Po drugie mniejsza liczba dzieci w rodzinach nie wymaga traktowania starszego rodzeństwa jako opiekunów do dzieci.

Na terenach wiejskich była gorsza dostępność do szkolnictwa niż w miastach, niższy poziom nauczania szkoły wiejskiej, migracja wykształconej młodzieży do miasta, co powodowało powiększanie się dystansu dzielącego wieś i miasto¹⁵. W latach awansu społecznego kojarzonego ze zdobyciem pracy poza rolnictwem i przeprowadzką do miasta, wykształcenie na wsi traktowano w kategoriach instrumentalnych, gdyż to właśnie ono było wyznacznikiem awansu społecznego. Dzieci kształcono, aby "były kimś", "poszły w świat". Rolnicy świadomi swojego losu, byli skłonni popierać dążenia swoich dzieci do zmiany ich miejsca zamieszkania, nawet kosztem zagrożenia przyszłości własnego gospodarstwa rolnego. Te rosnące aspiracje edukacyjne młodego pokolenia w stosunku do pokolenia rodziców i związane z tym tendencje do opuszczania wsi zwiększały dystans edukacyjny wsi i miasta¹⁶. W ciągu piętnastu lat transformacji systemowej tylko nieznacznie i w podobnym wymiarze poprawiła się struktura wykształcenia ludności wiejskiej i miejskiej, co nie zmieniło dystansu pomiędzy tymi jednostkami terytorialnymi¹⁷. Doświadczenia tego okresu w

¹⁴ W. Jacher, *Wieś a restrukturyzacja*, [w:] *Zbiorowości terytorialne i więzi społeczne*, red. P. Starosta, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1995, s. 259 - 260.

¹⁵ M. Halamska, *Chłopi polscy w procesie transformacji systemowej*, [w:] *Zbiorowości terytorialne i więzi społeczne*, red. P. Starosta, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1995, s. 259 - 260, 263; E. Tarkowska, *Wiejska bieda i dzieci*, [w:] *Węzłowe kwestie społeczne wsi polskiej u progu XXI wieku*, red. K. Górlach, M. Pyrc, UJ, Kraków 2000, s. 252 - 253.

¹⁶ K. Szafranec, *Wartość wykształcenia na wsi - fakty, tendencje, konsekwencje*, [w:] *Wieś i rolnictwo na przełomie wieków*, red. I. Bukraba - Rylska, A. Rosner, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2001, s. 264, 270, 274.

¹⁷ L. Frąckiewicz, *Spoleczno - demograficzne problemy ludności wiejskiej w minionym dziesięcioleciu*, [w:] *Węzłowe kwestie społeczne wsi polskiej u progu XXI wieku*, red. K. Górlach, M. Pyrc, UJ, Kraków 2000, s. 171.

obszarze rynku pracy zmieniło świadomość ludności wiejskiej odnośnie wykształcenia młodego pokolenia i wykształcenie posiada ważną wartość samą w sobie, niekoniecznie jako sposób na opuszczenie wsi. Jednak bariera trudnych warunków materialnych, bądź brak zdolności są przeszkodą w zdobywaniu wyższego wykształcenia młodzieży wiejskiej. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych studiowało co 140 dziecko z rodzin rolniczych, pod koniec lat osiemdziesiątych co 20, pod koniec lat siedemdziesiątych co 14, a w okresie międzywojennym co 250¹⁸. W szkołach wyższych Podkarpacia, szczególnie prywatnych, wzrasta liczba studentów pochodzenia wiejskiego. Ciągłe niski odsetek młodzieży studiującej wiejskiego pochodzenia w stosunku do młodzieży miejskiej wynika także z mniejszej liczby ludności wiejskiej niż miejskiej oraz struktury wiekowej charakteryzującej się starzeniem populacji zamieszkującej wieś. Ponadto nie rzecz w tym, że mniej dzieci wiejskich zdobywa wyższe wykształcenie, ale, że niewiele z nich wracało po ukończeniu studiów na wieś. Dziś wykształcenie wyższe uzyskiwane na studiach zaocznych przez młodzież pracującą, bądź osoby w wieku produkcyjnym jest podwyższaniem kwalifikacji i nie zawsze powoduje migrację do miasta. Zmniejszenie migracji do miast w tym rejonie wynika także z powodu nierównowagi na rynku pracy i zmian w systemie budownictwa miejskiego. Nawet jeśli jest dostępne miejsce pracy w mieście, to brak możliwości uzyskania spółdzielczego, a więc taniego mieszkania, uniemożliwia przeprowadzkę do miasta. Za to polepszenie stanu dróg i dostępność prywatnego transportu umożliwia dojazd do pracy. Następuje w ten sposób przenoszenie wzorców życia miejskiego na wieś. Nie jest to jednak ten sam proces dwuzawodowstwa dominującego w okresie realnego socjalizmu, ponieważ zwolnienia grupowe w latach dziewięćdziesiątych dotknęły w tym rejonie w pierwszej kolejności ludność wiejską. Dziś w wielu gospodarstwach wiejskich pola uprawne leżą odłogiem, jeśli jest możliwość zdobywania środków do życia poza rolnictwem. Uprawia się jedynie wtedy na swoje własne potrzeby niewielką część posiadanych gruntów. Chłopi przestają też być grupą najbardziej obciążoną pracą, gdyż postęp techniczny i zmniejszenie kultu pracy na roli w systemie wartości młodego pokolenia mieszkańców wsi, zmienił proporcje w wykorzystaniu czasu.

Ważnym składnikiem świadomości wiejskiej społeczności była od zarania dziejów religijność, nawet jeśli była – ona bardziej, jak pisze Janusz Mariański, normą kulturową, wartością wspólną, odświętną i zewnętrzną, aniżeli wartością osobistą, przeżywaną i wewnętrzną. W dobie obecnych przemian, wiele zwyczajów, obrzędów, rytuałów i obyczajów dawniej praktykowanych w spo-

¹⁸ G. Zabłocki, *Koncepcje rozwoju obszarów wiejskich: zmiana źródeł utrzymania na wsi*, [w:] *Węzłowe kwestie społeczne wsi polskiej u progu XXI wieku*, red. K. TGorlach, M. Pyrc, UJ, Kraków 2000, s. 105.

łeczności wiejskiej upadło, są one jedynie podtrzymywane przez starsze pokolenie w rodzinach. Daje się zaobserwować, że współcześnie zachowania symboliczne są upowszechniane także w miastach. Kierunek przemian w świętowaniu w środowisku miejskim i wiejskim jest ten sam, jedynie stopień zaawansowania bywa różny¹⁹. Na to ujednolicenie zachowań wpłynęły procesy migracyjne ze wsi do miast, dojazdy do pracy i poprzez to upodabnianie się stylów życia dzięki tym szerokim kontaktom miasto-wieś.

Wybrane czynniki kształtujące styl życia wiejskiego

W podrozdziale tym zostaną wzięte pod uwagę jedynie trzy następujące wskaźniki mające wpływ na styl życia: sytuacja demograficzna, charakter stosunków międzyludzkich i model konsumpcji.

Współczynnik przyrostu naturalnego pod koniec lat dziewięćdziesiątych był we wsi wyższy niż przeciętny w kraju i wynosił 2,2 promila w stosunku do 0,9 promila, ale zmniejsza się różnica pomiędzy wielkością przyrostu naturalnego pomiędzy miastem i wsią. Jeszcze w roku 1990 różnica ta wynosiła 3 punkty promilowe (miasto 3 promile, wieś 6), a w 1998 roku już tylko 1,5 punkta (miasto 0,2 promile wieś 1,7). W przeciągu tych ośmiu lat większe jest tempo zmniejszania się przyrostu naturalnego na wsi (o 4,3 promila) niż na wsi (o 2,8). Jest to wynikiem zmniejszania się liczby zawieranych małżeństw. W mieście w ciągu analizowanych lat wskaźnik małżeństw zmniejszył się o 0,8 punkta, a na wsi o 2 punkty. Drugim czynnikiem mającym wpływ na negatywną tendencję w przyroście naturalnym na wsi w badanych latach jest szybsze tempo zmniejszania się dzietności wiejskich kobiet niż miejskich. W grupie wiekowej 20-24 lata liczba żywych urodzeń na 1000 kobiet na wsi zmniejszyła się o 78, a w mieście o 66,3, grupie wiekowej 25-34 lata odpowiednio o 46,6 i 19, a w grupie wiekowej 30-34 o 14,2 i 2,8.²⁰ W przeciągu tych ośmiu lat zmniejszył się też wskaźnik zgonów niemowląt urodzonych w rodzinach wiejskich w stosunku do rodzin miejskich. Jeśli w mieście przyjmiemy jego wielkość za 100 to w 1990 roku na wsi wynosił 103,1%, a w 1998 roku tylko 96,9%²¹. Konsekwencją tej sytuacji demograficznej jest niekorzystna struktura wiekowa ludności. Pro-

¹⁹ J. Mariański, *Rytuały religijne w środowisku wiejskim*, *Kultura wsi*, Polski Instytut Kultury Wsi, Warszawa I / 1998, s. 113, 116, 117.

²⁰ K. Slany, *Wieś polska w prognozach demograficznych*, [w:] *Węzłowe kwestie społeczne wsi polskiej u progu XXI wieku*, red. K. Górlach, M. Pyrc, UJ, Kraków 2000, s. 142; L. Frackiewicz, *Społeczno - demograficzne problemy ludności wiejskiej w minionym dziesięcioleciu*, op. cit., s. 160 - 161.

²¹ B. Skrętowicz, *Stan zdrowia mieszkańców polskiej wsi - studium porównawcze*, [w:] *Węzłowe kwestie społeczne wsi polskiej u progu XXI wieku*, red. K. Górlach, M. Pyrc, UK, Kraków 2000, s. 222.

gnozy zmiany struktury wiekowej ludności miejskiej i wiejskiej zmierzają w tym samym kierunku. Wśród ludności wiejskiej będzie się zmniejszać udział grupy wiekowej (0-17 lat) w stosunku do całej populacji z 28,8% w 1997 roku do 20,4% w 2020 roku, natomiast udział grupy ponad wiek emerytalny wzrośnie z 15,5% do 19,6% w tych samych latach²². Przedstawione wybiórcze dane statystyczne z lat transformacji systemowej ukazują upodabnianie się struktury ludności wiejskiej do miejskiej jako konsekwencji podobnego modelu rodziny nie zapewniającego reprodukcji rozszerzonej na dostatecznym poziomie, aby zapobiec starzeniu się społeczności wiejskiej. Efektem tego procesu jest prowadzenie stylu życia na wsi zapewniającego młodemu pokoleniu spełnianie potrzeb na poziomie zbliżonym do poziomu miejskiego, a w bogatszych rodzinach nawet przewyższających ten poziom.

W tradycyjnym rozumieniu społeczności lokalnej był to model zamknięty, a na straży jego konsolidacji i trwałości stała instytucja kontroli społecznej i typy więzi charakterystyczne dla małych społeczności. Te tradycyjne społeczności lokalne ewoluują wraz ze zmianami otoczenia zewnętrznego, następuje ich otwieranie, dezintegracja wewnętrzna, reintegracja w innych przestrzeniach i za sprawą innych niż tradycyjne czynników²³. Definiowany na wiele sposobów model społeczności lokalnej nie przystaje w całym wymiarze jego cech do współczesnej wiejskiej społeczności. Szczególnie takie cechy jak przewaga więzi sąsiedzkich nad innymi kontaktami, czy zaspokajanie swoich potrzeb przez społeczność lokalną na terenie, który zamieszkuje, nie są już dziś aktualne w stosunku do terenów wiejskich. Jedną z istotnych przyczyn rozpadu tradycyjnych społeczności lokalnych jest osłabienie kontroli społecznej i idąca w ślad za tym liberalizacja norm zachowań.

W miarę zatracania cech społeczności lokalnej, na określenie środowiska wiejskiego można stosować przeciwstawne pojęcie zbiorowość terytorialna. Pod tym terminem kryją się nuklearne rodziny ograniczające do minimum kontakty rodzinne i sąsiedzkie, osoby samotnie prowadzące gospodarstwa domowe oraz zmniejszająca się rola kontroli społecznej tzw. opinii wiejskiej²⁴. Współczesna wieś zatraciła wiele z dawnych relacji sąsiedzkich i upodabnia się pod względem sposobu komunikowania się jej mieszkańców do zatamizowanego miasta. Sprzyja temu absorpcja przez wieś postępu w dziedzinie nowoczesnych nośników informacji i środków komunikowania oraz rozszerzanie rynku pracy poza rolnictwo. Telefonizacja kablowa i komórkowa, prasa, radio,

²² K. Slany, *Wieś polska w prognozach demograficznych* ..., op. cit., s. 150.

²³ E. Malinowska, *Społeczność lokalna - jej tradycja i współczesność*, [w:] *Zbiorowości terytorialne i więzi społeczne*, red. P. Starosta, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1995, s. 180-181.

²⁴ P. Błędowski, *Lokalna polityka społeczna* ..., op. cit., s. 29, 32.

telewizja, sieć asfaltowych dróg i prywatne środki transportu samochodowego są dostępne dla mieszkańców wsi. Zwiększa się zatem zasięg kontaktów prywatnych i służbowych poza społeczność wiejską, a zmniejsza się częstotliwość kontaktów w najbliższym otoczeniu, postępuje anonimowość życia, obniża się stopień identyfikacji mieszkańców wsi ze swoją miejscowością i problemami jej rozwoju. Pojawiają się nowe więzi oparte na fakcie zatrudnienia, wykonywania zawodu pozarolniczego, posiadania zbliżonego statusu społecznego, działania w organizacjach i zrzeszeniach. W ślad za tym upowszechnia się nabywanie wielu artykułów trwałego jak i codziennego użytku w wielkich marketach miejskich ze względu na snobizm, tańszą ofertę cenową i markową produktów, dysponowanie prywatnym transportem, lepszą infrastrukturę drogową.

Zgodnie z wartościami kultury tradycyjnej na wsi preferowany był oszczędny styl życia, nie utożsamiany z biedą²⁵. Dziś model konsumpcji chłopskich rodzin nie jest wypadkową ani tradycji, ani biedy, lecz jest to model masowej konsumpcji porównywalny z uniwersalnym, miejskim stylem życia. Dotyczy to zarówno produktów spożywczych, rodzajów i sposobu przyrządzania posiłków, stylu ubierania się, sposobu spędzania czasu wolnego, architektury budynków mieszkalnych, urządzania posesji, wyposażenia gospodarstw domowych w sprzęt trwały, a także środków utrzymania gospodarstwa domowego. W czasach powojennych mieszkańcy wsi dysponowali mniejszymi lokalami niż mieszkańcy miast, dziś ta różnica jest na korzyść wsi. W mieście jest więcej mieszkań o warunkach substandardowych o nadmiernym zaludnieniu. Wyposażenie w instalacje infrastruktury technicznej w przeciągu dwudziestolecia od końca lat siedemdziesiątych do końca lat dziewięćdziesiątych znacznie zmniejszyło dystans dzielący wieś od miasta. W 1978 roku wyposażenie mieszkań w wodociągi w mieście i na wsi różniło się o 51,4%, a w 1998 roku już tylko o 16,6%. Stan nasycenia tym medium wynosi w mieście 97,4%, a na wsi 80,8%. Dystans dzielący wieś od miasta w wyposażeniu domów w ustępy spłukiwane również zmniejszył się z 52,1% do 27,6%, w łazienki z 43,5% do 22,1%, w gaz z sieci z 58,2% do 12,4%, w centralne ogrzewanie z 39,9% do 27,4%²⁶. Prawie wszystkie gospodarstwa domowe na wsi są wyposażone w lodówki, zamrażarki - (98%), telewizory kolorowe - (73%), magnetowidy - (33%). Udział gospodarstw domowych rolników posiadających samochody osobowe jest taki sam jak pracowniczych²⁷.

²⁵ E. Tarkowska, *Wiejska bieda i dzieci...*, op. cit., s. 248.

²⁶ M. Zralek, *Sytuacja mieszkaniowa ludności polskiej*, [w:] *Węzłowe kwestie społeczne wsi polskiej u progu XXI wieku*, red. K. Gorlach, M. Pyrc, UJ, Kraków 2000, s. 239 - 241.

²⁷ W. Puliński, *Rolnictwo rodzinne w Polsce od gospodarki nakazowo - rozdzielczej do rynkowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2000, s. 14 - 15.

To wyjście poza lokalny wymiar zaspokajania potrzeb wynika także z powszechnego zatraćania tradycji lokalnej społeczności, opartej na akceptowanym powszechnie systemie wartości, historii, zwyczajach i kulturze, języku gwarowym, tradycyjnym podziale ról mężczyzny i kobiety w rodzinie i ich udziale w utrzymywaniu rodziny, społecznej pozycji ludzi starych, stosunku do zawodu rolnika²⁸.

Charakter pracy i struktura dochodów mieszkańców wsi

Wież ponosi ciężar wychodzenia gospodarki ze stanu zacofania i rozwoju gospodarki. Do czasu powstania skutecznych systemów demokratycznych chłopcy byli podporządkowani zewnętrznym organizacjom politycznym, aparatowi państwowemu i są upośledzeni pod względem ekonomicznym w stosunku do społeczności miejskich²⁹. Wyrazem tego jest dramatyczny spadek dochodów rolniczych w stosunku do średniej płacy z 93% w 1990 roku do 40% w 1998 roku³⁰. Wieś polska jest bardziej zróżnicowana pod względem dochodów niż miasto, gdyż jedynie 15% gospodarstw odniosło bardzo duże korzyści z transformacji gospodarki³¹.

W badaniach przeprowadzonych w 1999 roku, większość badanych rolników nie aspiruje do aktywności społecznej i politycznej w zmianie polegającej na rozwoju polskiego rolnictwa. Biernie akceptują swoją przedmiotowość, nie są świadomi swojej tożsamości, nie podnoszą swoich kwalifikacji, prowadzą niewydajne gospodarstwa, naturalne i zacofane. W ich świadomości zmiany w rolnictwie są konieczne ze względu na integrację Polski z Unią Europejską i mogą pociągnąć za sobą nawet konieczność ewentualnego odejścia od rolnictwa. Jedynie 20% badanej populacji to właściciele modernizujących się gospodarstw, postrzegający podmiotowo swoją rolę, deklarujący aktywny udział w przeprowadzaniu zmian dostosowawczych do gospodarki rynkowej, polegających na powiększaniu swoich gospodarstw i organizowaniu się w grupy producentów oraz poprawie jakości swojej produkcji³². Według badań Wa-

²⁸ Ibidem, s. 30, 33, 34.

²⁹ W. Puliński, *Rolnictwo rodzinne w Polsce* ..., op. cit., s. 23.

³⁰ J. Wilkin, *Zagubiona wieś - miejsce polskiej wsi i rolnictwa w polityce państwa w latach dziewięćdziesiątych*, [w:] *Węzłowe kwestie społeczne wsi polskiej u progu XXI wieku*, red. K. Gorlach, M. Pyrc, UJ, Kraków 2000, s. 127.

³¹ L. Klank, *Sytuacja dochodowa ludności w polsce w końcu XX wieku*, [w:] *Wieś i rolnictwo na przełomie wieków*, red. I. Bukraba - Ryłska, A. Rosner, PAN, Warszawa 2001, s. 107.

³² B. Fedyszak - Radziejowska, *Wspólnota wiejska wobec zmiany społecznej. Ludzie i instytucje - działania, interesy, normy i wartości*, [w:] *Wieś i rolnictwo na przełomie wieków*, red. I. Bukraba - Ryłska, A. Rosner, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2001, s. 236 - 237; W. Puliński, *Rolnictwo rodzinne w Polsce* ..., op. cit., s. 25.

clawa Piotrowskiego właściciele gospodarstw w różny sposób zareagowali na zmiany w rolnictwie wynikające z transformacji systemowej. Obok tych pasywnych postaw chłopów starszej generacji, młodsze pokolenie rolników inwestuje w rozwój własnego gospodarstwa lub budowę lokalnych zakładów przetwórstwa rolnego, bądź poszukuje źródeł zarobkowania poza rolnictwem, na przykład w handlu albo wyjeżdżając do pracy za granicę. Rozwój wiejskiej przedsiębiorczości w postaci biznesu wiejskiego działa w znacznie trudniejszych warunkach niż w mieście, dlatego konieczne są ułatwienia przy jego tworzeniu, w postaci doradztwa czy promocji, a także nakłady na cele infrastrukturalne. Ponadto pozarolnicza aktywizacja wsi jest społecznie najtańszym sposobem wykorzystania rolniczych zasobów pracy. Aktywizacja ta nie musi oznaczać upadku małych gospodarstw rolnych, pełniących funkcje socjalne. Wiejska przedsiębiorczość towarzyszyła wsi od zarania jej dziejów. Zmienił się jedynie charakter pozarolniczych usług i produktów z młynarskich, kaszarskich, kołodziejskich, bednarskich na przetwórstwo rolno-spożywcze, pośrednictwo handlowe i finansowe czy działy niezwiązane z produkcją rolną. Pod koniec lat siedemdziesiątych udział ludności pozarolniczej na wsi polskiej wynosił 50,6%, na początku lat dziewięćdziesiątych - 60%, należy się spodziewać, że po dziesięciu latach odsetek ten jeszcze się powiększył. Od połowy lat osiemdziesiątych do połowy lat dziewięćdziesiątych uległa zmniejszeniu liczba zarobkujących mieszkańców wsi o 23%, zmniejszył się też udział ludności wiejskiej pracującej wyłącznie poza gospodarstwem (z 13,1% do 6,7%) oraz łączących pracę w gospodarstwie i poza nim (z 23,2% do 21,6%), a wzrósł udział pracujących wyłącznie w swoim gospodarstwie (z 63,7% do 71,7%) oraz wykazujących stałą aktywność ekonomiczną podejmowaną na własny rachunek. Wynikało to ze wzrostu bezrobocia i związanych z tym zwolnień grupowych w pierwszej kolejności ludności rolniczej, a także upadku zakładów pracy usytuowanych na obszarach wiejskich. Dotyczy to szczególnie badanego regionu Polski południowo-wschodniej, w tym województwa podkarpackiego. Zajęcia pozarolnicze koncentrują się nie tylko na terenach wiejskich, ale także na terenach podmiejskich, w aglomeracjach przemysłowych, czy w regionach turystyczno-wypoczynkowych. Motywacją do migracji za granicę do pracy zarobkowej jest nie zawsze tylko negatywna ocena warunków życia na wsi, ale także niezadowolający stan infrastruktury wiejskiej, brak wystarczającej oferty usług o charakterze socjalno-bytowym (np. niski poziom oświaty, brak rozrywek kulturalnych, zły stan opieki zdrowotnej) i związane z tym poczucie degradacji. Dla młodych mieszkańców wsi nie jest problemem czy prowadzić własne gospodarstwo rolne, czy zarabiać poza gospodarstwem, poza wsią, czy nawet poza krajem, byle znaleźć efektywne źródło dochodu, bowiem kryterium sukcesu będącego podstawą prestiżu w wiejskiej społeczności lokalnej jest ma-

ksymalizacja dochodów³³. Dodatkowych argumentów świadczących o zaniku tradycyjnego przywiązania do ziemi dostarczają wyniki badań o gotowości rolników do rezygnacji z prowadzenia gospodarstwa rolnego. Prawie połowa badanej populacji zarówno mieszkańców wsi jak i rolników byłoby skłonna sprzedać swoją ziemię, gdyby można było znaleźć inną pracę poza rolnictwem. Istniejące przywiązanie do ziemi jest więc wynikiem racjonalnego przekonania rolników o znikomych szansach na zmianę źródła zarobkowania³⁴. Świadczy to o postawach młodych mieszkańców wsi nie związanych emocjonalnie z etosem chłopstwa, nawet nie dążących za wszelką cenę do wykonywania zawodu rolnika. Są oni jedynie mieszkańcami wsi, gdzie warunki życia, styl życia, model konsumpcji, a nawet powoli stan świadomości ulega zmianom i upodabnia się do warunków miejskiego bytowania. Dlatego stan infrastruktury technicznej i społecznej na wsi decyduje nie tylko o obiektywnych warunkach życia, ale ma także wymiar psychologiczny³⁵. Można bowiem być związanym z wiejską społecznością lokalną jako miejscem zamieszkania, gwarantującą wygodne warunki bytowe, a życie zawodowe prowadzić poza rolnictwem, a nawet poza wsią. Perspektywa telepracy zwiększa jeszcze bardziej motywację zamieszkiwania na wsi. Szanse wykonywania pracy zawodowej bez konieczności przemieszczania się z miejsca zamieszkania do miejsca pracy mogą pozytywnie dowartościować życie na wsi i zmienić perspektywę waloryzowania dotychczasowych tzw. peryferii wiejskich wobec centrów miejskich³⁶.

Generalnie można więc stwierdzić, że w wyniku zmian w okresie transformacji systemowej sytuacja materialna mieszkańców wsi pogorszyła się. Ale pogorszyła się też sytuacja dochodowa mieszkańców miast. Nie wzrósł więc dystans pomiędzy tymi jednostkami terytorialnymi. A korzyści płynące z gospodarstw nawet małych i nierentownych pozwalają zaspokoić podstawowe potrzeby żywieniowe, uzupełniając dochody spoza rolnictwa i emerytury rol-

³³ W. Puliński, *Rolnictwo rodzinne w Polsce ...*, op. cit., s. 69, 160 - 162; M. Kłodziński, *Problemy przekształceń obszarów wiejskich w kierunku wielofunkcyjności*, [w:] *Wieś i rolnictwo na przełomie wieków*, red. I. Bukraba - Rylska, A. Rosner, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2001, s. 13; A. Sikorska, *Sytuacja ludności wiejskiej na rynku pracy w świetle badań IERiGŻ*, [w:] *Węzłowe kwestie społeczne wsi polskiej u progu XXI wieku*, red. K. Górlach, M. Pyré, UJ, Kraków 2000, s. 182; L. Ostrowski, *Przedsiębiorczość pozarolnicza chłopów jako czynnik budowania wielofunkcyjności obszarów wiejskich*, [w:] *Węzłowe kwestie społeczne wsi polskiej u progu XXI wieku*, red. K. Górlach, M. Pyré, UJ, Kraków 2000, s. 189.

³⁴ B. Fedyszak - Radziejowska, *Rolnicy i mieszkańcy wsi wobec zmiany ...*, op. cit., s. 60.

³⁵ Ibidem, s. 163.

³⁶ M. Wieruszewska, *Tendencje cywilizacyjno - kulturowe, a zrównoważony rozwój wsi*, [w:] *Wieś i rolnictwo na przełomie wieków*, red. I. Bukraba - Rylska, A. Rosner, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2001, s. 308.

cze starszego pokolenia wiejskiego. Ponadto czas wolny wynikający z prowadzenia małego gospodarstwa funkcjonującego jedynie na własny użytek pozwala w miarę możliwości rynku pracy na uzupełnianie dochodów, chociaż już nie poprzez stałe zatrudnienie w państwowych firmach jak to było w poprzedniej epoce, ale pracując na własny rachunek niejednokrotnie nieformalnie lub sezonowo, bądź za granicą.